

Maria Śmiełowska

Śląsk Opolski - pogranicze kulturowe a kwestie narodowe

Studia Etnologiczne i Antropologiczne 2, 127-146

1999

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Maria Śmiełowska

Uniwersytet Opolski

Śląsk Opolski – pogranicze kulturowe a kwestie narodowe

Kultura śląska

Określenie „kultura śląska” odnosi się do tradycyjnej zbiorowości terytorialnej regionu. Ogólne warunki i mechanizmy funkcjonowania tej kultury zbliżone są do procesów, które decydowały o formowaniu się i wszelkich przejawach istnienia kultur agrarnych. Ich istota zawiera się w ukształtowanych historycznie treściach ludzkiego bytu¹. Charakterystyczne cechy tych kultur to przede wszystkim ich względna autonomiczność i homogeniczność, które spełniały się zarówno przez warunki istnienia wspólnoty lokalnej, socjalizację realizowaną jako współuczestnictwo w życiu, w ramach własnych lokalnych struktur społecznych, jak i konserwatywne tendencje środowisk ludowych.

Zasadnicze przemiany tej kultury pozostają w ścisłym związku z procesami politycznymi, gospodarczymi i kulturowymi, które formowały nowoczesne społeczeństwa europejskie od przełomu XVIII i XIX w., a ze szczególnym nasileniem wystąpiły począwszy od drugiej połowy XIX w. Podstawowe znaczenie dla tych przeobrażeń miały przede wszystkim inicjatywy polityczne państw

¹ A. K ł o s k o w s k a: *Uniwersalne i narodowe tendencje w kulturze*. „Kultura i Społeczeństwo” 1990, nr 2, s. 4.

wieloletnich, zmierzające do uformowania jednolitych kulturowo społeczeństw narodowych, wymogi gospodarki industrialnej oraz upowszechniające się idee demokratyzacji życia społecznego w ówczesnej Europie.

J. Bardach w szkicu poświęconym procesom ewolucji przyjmuje określenie „naród polityczny” dla zróżnicowanej społecznie, a także etnicznie zbiorowości, istniejącej w ramach zorganizowanych struktur państwowych. „Narody polityczne – pisze Bardach – w przeszłości cechowała na ogół różnorodność etniczna. Na ich powstanie składały się podboje, ale i układy międzypaństwowe. Ich szczególną formą były unie dynastyczne – zwykle w wyniku małżeństw między monarchami. [...] Najogólniej rzecz biorąc, dla »narodu politycznego« istotna była – i pozostaje – więź polityczna, nie etniczna. Na ogół w warstwach wyższych zachodziły procesy integracji kulturowej, choć często z zachowaniem poczucia odrębności regionalnej.”² Dzieje Śląska to właśnie istnienie regionu – począwszy od średniowiecza – kolejno w różnego typu związkach zależności w ramach organizacji państwowych „narodów politycznych”, o zróżnicowanej dominującej kulturze etnicznej (Czechy, Austria, Prusy i po zjednoczeniu w państwie niemieckim), ale dzieje te to również sąsiedztwo lokowanych przede wszystkim w zachodniej części regionu, ale także na Śląsku Opolskim od XIII w. kolonistów niemieckich³.

Tę mozaikę w późniejszych okresach uzupełniało osadnictwo niemieckie związane z rozwojem sieci instytucji państwowych oraz gospodarczych, szczególnie na terenach podlegających intensywnym procesom industrializacji i urbanizacji począwszy od XIX w.

W tych warunkach przetrwały na Śląsku Opolskim zwarte skupiska ludności etnicznie polskiej do 1945 r. Oczywiście, zasięg tych środowisk, ich struktura społeczna, a tym samym znaczenie polityczne, gospodarcze i kulturalne w różnych okresach historycznych podlegały zmianom⁴. W okresie intensywnych procesów formowania się nowoczesnych społeczeństw narodowych, czyli w drugiej połowie XIX w., zbiorowość etnicznie polską tworzyły przede wszystkim enklawy ludu wiejskiego i miejskich warstw plebejskich, które licznie zasiedlały zindustrializowane miasta Górnego Śląska.

Historia Śląska jako regionu pogranicza istniejącego w ramach różnych państwowych struktur politycznych zdecydowała o kształcie kultury ludności autochtonicznej. Istnienie zbiorowości regionu w obszarze wpływów przede wszystkim kultury niemieckiej i polskiej, ale również czeskiej, prowadziło do

² J. B a r d a c h: *Od narodu politycznego do narodu etnicznego*. „Kultura i Społeczeństwo” 1993, nr 4, s. 4.

³ B. Z i e n t a r a: *Wiek XIII – wielkie przemiany, obce wpływy i świadomość narodowa*. W: *Uniwersalizm i swoistość kultury polskiej*. Red. J. K ł o c z o w s k i. Lublin 1989, s. 65 i nast.; W. D z i e w u ł s k i: *Dzieje ludności polskiej na Śląsku Opolskim. Od czasów najdawniejszych do Wiosny Ludów*. Opole 1972, s. 11–32.

⁴ Tamże.

nawarstwiania się w jej kulturze składników różnej proweniencji. Rezultatem są szczególne warianty kultury tego regionu, które w różnym stopniu zawierają łatwo rozpoznawalne elementy poszczególnych kultur etnicznych. Jednakowoż kulturę tę współtworzą także składniki stanowiące jakby „trzecią jakość”, wynikającą zarówno z wzajemnego oddziaływania zróżnicowanych kultur, jak i dostosowania się ludności tego regionu do szczególnej sytuacji, jaką tworzy pogranicze. Upraszczając, można stwierdzić, iż w swej podstawowej masie ludowej etniczną kulturę Ślązaków współtworzy wspólnota podstawowych zasobów polskiej kultury symbolicznej, natomiast z narodem niemieckim dzielą Ślązacy wielowiekową egzystencję w ramach jednej organizacji państwowej, co ukształtowało wspólnotę cywilizacyjną⁵. Równocześnie zmiany przynależności państwowej i zawsze peryferyjne położenie tej zbiorowości w granicach państwowych struktur politycznych miały istotne znaczenie dla wykształcenia takich cech tej kultury, które chroniły jej tożsamość i zapewniały kontynuację dziedzictwa, a zarazem umożliwiały przystosowanie się do warunków życia wynikających z funkcjonowania zbiorowości w szerszych układach społecznych. Należy do nich także zjawisko określane przez Ossowskiego jako „nominalizm w sprawach narodowych”⁶. Tak więc kulturę śląską można określić jako kulturę pogranicza, przyjmując, podobnie jak definiuje tę sytuację Kłosowska, iż szczególny charakter tej kultury wyraża się w pograniczu rozumianym terytorialnie i psychologicznie. Pogranicze zatem oznacza wzajemne przenikanie lub współwystępowanie różnych etnicznie elementów kultur w wyniku ich bliskości przestrzennej oraz konsekwencje psychologiczne, które są następstwem szczególnych sytuacji społecznych i politycznych wynikających z pogranicznego umiejscowienia oraz internalizacji wartości konstytuujących sąsiadujące z sobą i współlistniejące kultury. Owo poczucie dwoistości bardzo często w różnych kontekstach i formach ekspresji jest formułowane przez „ludzi żyjących pomiędzy kulturami”.

Wieloetniczność społeczeństw politycznych jest zjawiskiem charakterystycznym dla określonego etapu rozwoju politycznego i gospodarczego społeczeństw. W czasach gospodarki feudalnej lokalne układy społeczne stanowiły względnie autonomiczne i samowystarczalne systemy społeczne. W tych warunkach kształtował się lud, pojmowany przez Znanięckiego jako grupa kulturowa⁷, ale też jako warstwa pozostająca „poza sferą życia politycznego”⁸. Ta sytuacja sprzyjała koegzystencji w ramach jednego systemu politycznego zbiorowości zróżnicowanych etnicznie. Zasadnicze problemy, a także konflikty

⁵ M. S z m e j a: *Dlaczego Ślązacy z Opolszczyzny nie chcą być Polakami?* W: *Mniejszości narodowe w Polsce*. Red. Z. K u r c z. Wrocław 1997, s. 107–117.

⁶ S. O s s o w s k i: *O ojczyźnie i narodzie*. Warszawa 1984, s. 103.

⁷ J. S z a c k i: *Wstęp* w: F. Z n a n i e c k i: *Współczesne narody*. Warszawa 1990, s. XIX.

⁸ J. B a r d a c h: *Od narodu politycznego...*, s. 4.

zrodziły się przede wszystkim w wyniku zorganizowanych instytucjonalnych działań, zmierzających do ujednoczenia kultury w obszarze struktur państwa.

Pomiędzy kulturą ludową a kulturami narodowymi

Mimo istotnych różnic w poglądach na temat pierwszeństwa czy podstawowego znaczenia czynników sprawczych, prowadzących do tworzenia społeczeństw narodowych, istnieje w większości koncepcji teoretycznych zbieżność, przyznająca istotne znaczenie zarówno działaniom politycznym, zmierzającym do umocnienia państwa, jak i industrializacji. Uznaje się też zasadniczą rolę powszechnych instytucji edukacyjnych jako instrumentu kreowania wspólnot narodowych.

Kształtowanie się nowoczesnych społeczeństw narodowych, przypadające w Europie na XIX w., oznaczało istotne przemiany systemów społecznych i systemów kultury. J. Szacki, charakteryzując określane przez F. Znanieckiego zasadnicze rozróżnienie pomiędzy dwiema kategoriami grup kulturowych: ludem i narodem, zestawia następujące cechy dystynktywne:

1. Lud jest grupą „o bardzo luźnej strukturze”, wyróżniają go od szerszego otoczenia wspólne, swoiste cechy kultury, natomiast naród „jest grupą zorganizowaną [...], wspólna kultura narodowa, podobnie jak wspólna kultura religijna, jest podstawą solidarności społecznej jednoczącej ludzi, którzy ją zachowują, i może się stać istotnym źródłem konfliktów z członkami innych kultur narodowych”. Solidarność ta ma nie tylko wymiar subiektywny, przejawia się również w manifestacjach obiektywnych, w „skutecznej działalności zbiorowej”.

2. Lud „nie dopuszcza w swym obrębie zróżnicowania, [...] wszystkie te wartości kulturalne, które go różnią od obcych, mają być wspólne i jednakowe dla wszystkich jego członków”. Natomiast właściwością narodu jest różnorodność kulturowa, wynikająca zarówno z różności kulturowej grup tworzących społeczeństwo narodowe, jak i specjalizacji, gdyż w „granicach cywilizacji narodowej istnieć może znaczna różnorodność systemów i wzorów, z których każdy stosuje się do pewnej części narodu”.

3. Lud jest bardziej „konserwatywny” niżli naród.

4. Cywilizacje ludowe są „antagonistycznie odosobnione, nastawione na utrzymanie tradycyjnego stanu posiadania, podczas gdy cywilizacje narodowe cechuje otwartość i prozelityzm, skłonność do przyswojenia sobie nowych wartości kulturowych”.

5. Lud jako grupa kulturowa mniej liczna od narodu „pozostaje ze sobą w innych, bardziej bezpośrednich stosunkach niż członkowie narodu”. Solidar-

ność z własnym narodem bądź innymi wielkimi grupami oraz antagonizm wobec obcych grup „rozwinąć się mogą tylko przy pomocy racjonalizacji i idealizacji”.

6. Granicą pomiędzy ludem i narodem jest granica piśmienności. Ta zasada wiąże się ze znaczeniem, jakie Znanięcki przypisuje przekazom symbolicznym jako ośrodkom i narzędziom skupienia wielkich zbiorowości⁹.

Wyeksponowane przez F. Znanięckiego cechy różnicujące te dwie odrębne grupy kulturowe stanowią przydatne narzędzie analizy przemian kultury śląskiej pod wpływem dwu kultur narodowych, w różnych wzajemnych układach strukturalnej zależności oraz zakresu identyfikacji narodowej czy też solidarności grupowej, w okresie od drugiej połowy XIX w. do czasów współczesnych.

Procesy zmierzające do kształtowania w śląskich środowiskach mas ludowych świadomości narodowej, której podstawy miała tworzyć wspólna kultura, zdominowane zostały przez zjawiska towarzyszące industrializacji Niemiec oraz przez politykę nacjonalną państwa niemieckiego, która przybrała najbardziej rygorystyczne formy działań w okresie Kulturkampfu¹⁰, ale także inicjatywy związane z ogólnym nurtem działań społecznych w okresie Wiosny Ludów.

Podstawowym narzędziem kształtowania jednolitych kulturowo społeczeństw, a ściślej jednostek przygotowanych do pełnienia ról wynikających z podziału pracy w ramach złożonych układów społecznych, jest scentralizowany system instytucji edukacyjnych. Działanie tego systemu – jak pisze E. Gellner – polega na dopełnieniu bądź zastąpieniu procesów wdrażania w dorosłe role przez udział w życiu zbiorowości „jakąś instytucją szkolącą, która jest czymś różnym od lokalnej zbiorowości, która przejmuje młodych ludzi i która w momencie zakończenia treningu zwraca ich szerszemu społeczeństwu, aby tam pełnili wyuczone role”¹¹.

Zarządzenie wprowadzające obowiązek szkolny w prowincji śląskiej datuje się na 1832 r. Jednakże jego spełnienie, a tym samym faktyczna powszechna realizacja edukacji szkolnej była następstwem aktów normatywnych o sposobach egzekwowania obowiązku szkolnego, wydanych w 1886 r.¹². Zasadnicze znaczenie szkoły w środowiskach ludowych Śląska Opolskiego należy rozpatrywać z punktu widzenia dwu podstawowych konsekwencji, które przełamywały bariery własnej ludowej kultury lokalnej. Po pierwsze, nauczanie w języku niemieckim, niezależnie od treści programów szkolnych, było równoznaczne z wprowadzaniem ludu śląskiego, posługującego się gwarowym językiem polskim, w język urzędowy instytucji państwowych, czyli narodowy język państwa,

⁹ J. S z a c k i: *Wstęp...*, s. XX–XXII.

¹⁰ A. B r o Ź e k: *Po pięćdziesięciu latach. Wokół Stanisława Wasylewskiego i jego „Na Śląsku Opolskim”*. Opole 1995, s. 59–60.

¹¹ E. G e l l n e r: *Narody i nacjonalizm*. Warszawa 1991, s. 42.

¹² J. K w i a t e k: *Górnośląska szkoła ludowa na przełomie XIX i XX wieku*. Opole 1987, s. 37–43.

którego prowincję stanowił Śląsk. Sytuacja ta miała szczególne znaczenie dla tej licznej części ludności, która zatrudniona była w okolicznych zakładach przemysłowych, podejmowała pracę sezonową w majątkach bądź ośrodkach przemysłowych poza terytorium regionu (tzw. saksy). Wszak znajomość języka dawała szansę istnienia w układach społecznych wykraczających poza granice ludowych wspólnot lokalnych. Po drugie, powszechny scentralizowany system edukacji oznaczał upowszechnienie kultury pisma, a tym samym dostęp do kultury, której formy i treści wykraczają poza granice doświadczeń w obrębie kultur lokalnych i wszelkich innych, spełnianych jednak przez bezpośrednie kontakty. Tym samym edukacja szkolna Ślązaków stwarzała warunki komunikacji wykraczającej poza własne enklawy kulturowe. Natomiast zjawiska techniczne i społeczne, będące rezultatem industrializacji i powszechnej alfabetyzacji, stworzyły warunki powstania i rozwoju kultury masowej, której oddziaływaniu – począwszy od drugiej połowy XIX w. – poddana była także ludność Śląska.

Okres Wiosny Ludów to także cezura dla procesów kształtowania się świadomości polskiej na Śląsku, krystalizowania się elit, które podejmowały szeroki zakres działań w środowiskach ludowych. Owi „przodownicy” – jak określa tę kategorię jednostek inicjujących i kreujących procesy narodotwórcze F. Znaniecki – tworzyli w pierwszych etapach „małe jądro społeczne”¹³. Czasem, jak w przypadku Karola Miarki, postaci szczególnie zasłużonej dla upowszechniania kultury polskiej na Śląsku, są to wtórne konwersje narodowe. „Karol Miarka [...] uznawał się za Niemca po latach w gimnazjum i seminarium nauczycielskim, język zaś polski uważał za dobry tylko dla prostego ludu.”¹⁴ Później stwierdzał: „Jesteśmy Polakami, a mamy stać się Niemcami.”¹⁵ W rezultacie, ówczesne procesy narodowe na Śląsku to konfrontacja dwu niewspółmiernych kultur, odrębnych ze względu na ich formę, treść i poziom uniwersalizacji – konfrontacja etnicznie polskiej (w jej sferze symbolicznej) kultury ludowej z narodową kulturą niemiecką. Tym samym były to procesy zmagania się żywiołu niemieckiego i polskiego oraz towarzyszące im konflikty, rozgrywające się nie tylko pomiędzy grupami i jednostkami, ale także w ramach indywidualnych osobowości.

Zasadniczą granicę pomiędzy instytucjami kreującymi wspólnotę wokół kultury niemieckiej i polskiej w różnych okresach historycznych wyznaczał zasięg oddziaływania instytucji państwowych. Podstawowe interesy państw, które zmierzają do tworzenia społeczeństw jednolitych kulturowo, sprowadzają się zawsze do utrzymania tych instytucjonalnych form oddziaływania, które kreują i podtrzymują kulturę dominującą państwa. Dotyczy to zarówno polityki państwa niemieckiego (do 1945 r.), jak i polskiego. Tak też począwszy od

¹³ F. Z n a n i e c k i: *Współczesne narody...*, s. 44.

¹⁴ W. D z i e w u l s k i: *Dzieje ludności polskiej...*, s. 121.

¹⁵ A. B r o Ź e k: *Po pięćdziesięciu latach...*, s. 58.

drugiej połowy XIX w., w okresie szczególnego natężenia agitacji narodowej, czyli do lat trzydziestych XX w. włącznie, działania wprowadzające do kultury niemieckiej ludność śląską były realizowane przez instytucje państwowe bądź w istotny sposób z nimi związane. Tymczasem wokół kultury polskiej koncentrowały lud śląski przede wszystkim indywidualne i społeczne inicjatywy. Podstawowym narzędziem oddziaływania dla tych ostatnich środowisk stało się różne w formie i treści piśmiennictwo.

W konsekwencji szkoła i inne instytucje związane bezpośrednio ze strukturą organizacji państwowych spełniały zadania zmierzające do ukształtowania niemieckiego społeczeństwa narodowego, o jednolitej kulturze dominującej, natomiast przekazy kultury masowej stały się istotnym środkiem kreowania kultury polskiej, uświadamiania Ślązakom ich oczywistych związków z kulturą polską i budowania wspólnoty wykraczającej poza solidarność z własną społecznością lokalną czy regionalną.

Z kolei po drugiej wojnie światowej system edukacyjny oraz wszelkie inne inicjowane przez państwo instytucje wprowadzały i podtrzymywały uniwersum kultury polskiej, eliminując jednocześnie programowo jakiegokolwiek działania, które umożliwiałyby realizację wartości kultury niemieckiej. Warunki te zmieniły się po 1989 r., w następstwie czego powstały instytucje społeczne odbudowujące w środowiskach śląskich związki z kulturą niemiecką.

Problem języka na Śląsku

Z. Bauman w tekście poświęconym procesom tworzenia się państw narodowych w Europie XX w. stwierdza: „Budowa narodu – zawsze przedsięwzięcie ryzykowne, podejmowane w konkurencji z innymi narodami *in spe* – nie mogła się dokonywać bez wypraw krzyżowych i kulturkampfów, zawsze jakieś to języki trzeba było zdegradować do rangi dialektów, jakieś to dialekty wzniesić do rangi języków, jakieś to przekazy ustne skazać na zapomnienie, jakieś to tradycje wyciągnąć za uszy z mroków zapomnienia czy niebytu.”¹⁶

Wprowadzenie w środowiska mas ludowych języka niemieckiego jako jedyne języka w programach instytucjonalnej edukacji spotkało się z odzewem inteligencji oraz różnorodnych grup skupionych wokół wszelkich inicjatyw, których celem była ochrona zasobów kultury rdzennie polskiej na Śląsku. Zasadniczy element tych zasobów, rozumianych jako środek komunikacji rezy-

¹⁶ Z. B a u m a n: *Od plemion do narodów i z powrotem*. Referat wygłoszony na konferencji na temat: „Dawne i nowe zagrożenia dla europejskiej demokracji, nacjonalizmy i polityczny fundamentalizm”, w Instytucie Zachodnim w Poznaniu, 18–20 września 1994 r. (Maszynopis).

dualnej i tworzywo przekazów symbolicznych, stanowi język. Toteż język pojmowano jako składnik kultury, który tworzy podstawę solidarności grupy, a zarazem wyróżnia ją spośród „innych”, ale także jako instrument umożliwiający udział w odbiorze tekstów literackich, stanowiących kanon kultury narodowej¹⁷.

Program powszechnego, obowiązkowego nauczania sprowadzał język polski na margines komunikacji ograniczającej się do przekazów ustnych. Taki charakter kontaktów jest wystarczający w warunkach tradycyjnych kultur niepiśmiennych, które spełniają się w ramach społecznych układów opartych na bezpośrednich interakcjach i oralnych przekazach kultury symbolicznej. Podstawę funkcjonowania społeczeństw industrialnych stanowi kultura pisma. Komunikacja pośrednia jest też koniecznym warunkiem kształtowania poczucia więzi i solidarności w ramach wielkich zbiorowości, jakimi są społeczeństwa narodowe. W sytuacji dynamicznie rozwijającej się kultury masowej na Śląsku – wówczas były to przede wszystkim przekazy piśmienne – nieznanomość pisma polskiego wykluczała podtrzymywanie wspólnoty kulturowej przez udział w obiegu kanonu kultury polskiej za pośrednictwem pisma. Toteż język na Śląsku stał się, począwszy od połowy XIX w., i jest do tej pory jednym z istotnych problemów politycznych, rozstrzyganych na różnych płaszczyznach pomiędzy rzecznikami spraw śląskich i Ślązaków a przedstawicielami władz państwowych. W tym kontekście zasadnicze znaczenie języka sprowadza się przede wszystkim do jego funkcji jako składnika tożsamości narodowej, a zarazem narzędzia warunkującego uczestnictwo w strukturach gospodarczych, społecznych i politycznych państwa niemieckiego bądź polskiego oraz w kulturze narodowej czy to polskiej, czy niemieckiej.

O roli wybitnych jednostek w formowaniu społeczeństwa o kulturze narodowej F. Znanięcki pisał: „Wraz z rozwojem kultury narodowej, przodownicy, ich zwolennicy oraz opiekunowie przyczyniający się do jej rozwoju, tworzą coraz to bardziej zwartą wspólnotę intelektualną, ożywioną ideałem kulturowo jednolitego i społecznie solidarnego społeczeństwa narodowego, które winno objąć wszystkie zbiorowości o podobnych – jak się mniema – kulturach ludowych i wspólnych losach historycznych. Urzeczywistnienie tego ideału przełamać ma kulturową izolację wspólnot lokalnych i regionalnych, podziały polityczne, różnice religijne, konflikty klasowe.”¹⁸

W drugiej połowie XIX w. na Śląsku wokół spraw narodowych konsolidowały się środowiska inteligencji katolickiej i świeckiej. „Walka o język polski” – jak ówczesnie często określano programowe inicjatywy upowszechniania piśmiennictwa polskiego – uwzględniała kilka podstawowych zadań:

¹⁷ A. H y t r e k: *Górny Śląsk pod względem obyczajów, języka i usposobienia ludności*. Kraków 1979 (reprint: Opole 1996).

¹⁸ F. Z n a n i e c k i: *Współczesne narody...*, s. 45.

1) spełnienie wstępnego warunku umożliwiającego udział w kulturze pisma – powszechną alfabetyzację, czyli wszelkie formy działań prowadzące do opanowania umiejętności czytania i pisania po polsku wśród ludu śląskiego;

2) spełnienie warunku udostępniania publikacji książkowych, broszur i czasopism przez sieć społecznych instytucji, zajmujących się dystrybucją, wymianą i popularyzacją (czytelnie ludowe) publikacji na terenach wiejskich zamieszkałych przez ludność etnicznie polską¹⁹;

3) spełnienie warunku udostępnienia tekstu ze względu na jego treść i formę. Oznaczało to formułowanie przekazów literackich nawiązujących tematyką, konstrukcją fabularną i językiem do konwencji ustnej literatury ludowej i aktualnych rzeczywistych warunków życia zbiorowości, do której były adresowane, by tym samym mogły się stać bliskie potencjalnym czytelnikom²⁰;

4) eksponowanie w tekstach literackich podstawowych wartości budujących poczucie narodowej solidarności grupowej przez: wspólny kult bohaterów, także religijnych; wiarę we wspólne pochodzenie; przypisanie do terytorium jako własności, a zarazem wartości grupy wypełnionej znaczeniami symbolicznymi: wspólnotę języka, któremu przypisywano szczególne znaczenie²¹.

Liczbę czytelników prasy polskiej na Śląsku pod koniec XIX w. szacuje się na około 170 tys.²². W latach 1789–1939 wydawano na Śląsku ponad 130 tytułów, nie licząc kalendarzy i dodatków²³. Liczby te uświadamiają szeroki zasięg oddziaływania tych środków przekazu, które spełniły istotne funkcje integrujące Ślązaków wokół kultury pisma w języku polskim, a w pewnym sensie stanowiły też dopełnienie instytucjonalnego systemu edukacji szkolnej. W XX w. wydawnictwa w coraz większym stopniu podlegały komercjalizacji, niemniej wszelkie ważne wydarzenia polityczne, jak powstania śląskie i plebiscyt, angażowały ideowo wszelkie piśmiennicze przekazy kultury masowej.

Narodowe zmagania na Śląsku w lapidarny sposób syntetyzuje – podana przez A. Brożka²⁴ – wypowiedź S. Kieniewicza: „Lud tej dzielnicy nauczył się przeciwstawiać rządowi pruskiemu: naprzód swą własną mową za czasów Lompy i Szafranka, później swym katolicyzmem pod wodzą Miarki, swoją

¹⁹ W. K o r z e n i o w s k a: *Codziennosc społeczności wsi rejencji opolskiej w aspekcie zachodzących przemian (1815–1914)*. Opole 1993, s. 161–163; O. S ł o m c z y ń s k a: *Książki z kraju J. Lompy, K. Damrota, J. Ligonia*. Opole 1990, s. 3.

²⁰ T. K o n i e c z n a: *Prasa literacka na tamach „Katolika” za redakcji Karola Miarki (1861–1879)*. W: *Karol Miarka a odrodzenie narodowe*. Red. J. G l e n s k i, S. S o c h a c k a. Opole 1987; T a ż: *Prasa literacka w „Gazecie Opolskiej” (1890–1923)*. W: „Studia Śląskie”. T. 45. Opole 1987, s. 4.

²¹ F. Z n a n i e c k i: *Współczesne narody...*, s. 122–164.

²² M. P a t e r: *Ruch polski na Górnym Śląsku w latach 1879–1893*. Wrocław 1969, s. 299.

²³ J. G l e n s k i: *Nakład prasy polskiej na Śląsku (1789–1939)*. W: „Studia Śląskie”. T. 34. Opole 1978, s. 120–121.

²⁴ A. B r o ż e k: *Po pięćdziesięciu latach...*, s. 65.

śląskością za Napieralskiego i Korfantego i wreszcie swoją polskością w dobie powstań i plebiscytu.”²⁵ Niemniej, wpływy germanizacyjne szkolnictwa niemieckiego i organizacji młodzieżowych podporządkowanych ideologii faszystowskiej w okresie od 1933 r. ocenia się jako bardziej znaczące w skutkach dla postaw narodowych niżli „przedtem cały wiek zmagania z germanizacją”²⁶.

Problemy języka na Śląsku w okresie PRL definitywnie rozstrzygano decyzjami politycznymi zakładającymi homogeniczność kulturową społeczeństwa. Na Śląsku Opolskim oznaczało to wyeliminowanie jakichkolwiek zinstytucjonalizowanych form nauki języka niemieckiego oraz oficjalnego posługiwania się tym językiem. Natomiast dla pokoleń wykształconych w szkołach niemieckich organizowano w pierwszych latach po wojnie kursy repolonizacyjne. Dopiero w warunkach demokratyzacji państwa problem ten został wyartykułowany przez organizacje mniejszości niemieckiej w Polsce.

Instytucjonalny ruch mniejszości niemieckiej na Śląsku Opolskim skupia *ex definitione* Ślązaków identyfikujących się z niemieckością. Formułowane i realizowane treści programu grupy – w części dotyczącej kultury symbolicznej – są w istocie programem kształtowania ideologicznej więzi narodowej przez internalizację naczelnych wartości kultury narodowej²⁷. Język jest kluczem otwierającym obszary przekazów symbolicznych każdej kultury, toteż problem języka zajmuje centralne miejsce w formułowanych zadaniach i deklaracjach liderów grupy oraz podejmowanych inicjatywach. Aktywność stowarzyszenia w tym zakresie koncentruje się wokół kwestii prawnych i organizacyjnych związanych z powszechną dla członków grupy nauką języka niemieckiego – także w ramach programów szkolnych – oraz wprowadzeniem języka niemieckiego w przestrzeń życia publicznego²⁸.

Działalność kulturalna mniejszości organizowana jest przez instytucje w ramach lokalnych samorządowych układów kultury, lokalne struktury stowarzyszenia oraz dwujęzyczny tygodnik „Schlesisches Wochenblatt”. W części kulturalnej tygodnik prezentuje treści, które konstytuują kanon kultury niemieckiej. Główne analogie w działaniach organizujących polskie wspólnoty narodowe na Śląsku w państwie niemieckim i niemieckie grupy na Śląsku w Polsce –

²⁵ S. K i e n i e w i c z: *Historyk a świadomość narodowa*. Warszawa 1982. s. 69.

²⁶ A. B r o Ź e k: *Po pięćdziesięciu latach...*, s. 85.

²⁷ A. K ł o s k o w s k a: *Kultura narodowa*. W: *Pojęcia i problemy wiedzy o kulturze*. Red. A. K ł o s k o w s k a. Wrocław 1991, s. 51–53 (seria: „Encyklopedia Kultury Polskiej XX wieku”).

²⁸ D. B e r l i Ń s k a: *Ślązacy na Śląsku Opolskim w świetle badań socjologicznych*. W: *Górny Śląsk jako pomost między Polakami i Niemcami*. Red. J. K r o s z e l. Opole 1990. s. 55–67; D. B e r l i Ń s k a, F. J o n d e r k o, B. M o j: *Stosunki etniczne i postawy polityczne mieszkańców Śląska Opolskiego*. Opole 1993; Z. K u r c z: *Integracja i oczekiwania mniejszości niemieckiej na Śląsku*. W: „Acta Universitatis Wratislaviensis”. Nr 1549: *Socjologia*. T. 11. Wrocław 1994.

mimo odmiennych uwarunkowań sytuacyjnych – to fundamentalne znaczenie liderów w organizacji ruchu i formułowaniu jego programu oraz uznanie pierwszorzędnej roli języka jako wartości kultury stanowiącej podstawę solidarności grupy i wartość wyodrębniająca grupę od pozostałej części zbiorowości terytorialnej. W rezultacie, podobnie jak w XIX w., podstawowe zadania stowarzyszenia to:

- 1) wszelkie formy nauki języka niemieckiego;
- 2) organizacja instytucji zajmujących się gromadzeniem, wymianą i dystrybucją oraz produkcją publikacji niemieckojęzycznych;
- 3) różne przedsięwzięcia odwołujące się do podstawowych wartości zawartych w tradycji, które konstytuują solidarność grupy i jej oblicze narodowe²⁹.

Rozbieżności pomiędzy narodowym ruchem społecznym w XIX w. i współcześnie wynikają z diametralnie różnej sytuacji politycznej, a przede wszystkim ze stosunków między państwami, które również wyrażają się we wzajemnych regulacjach prawnych. Toteż znaczenie kulturalnych działań środowisk niemieckich w Polsce przejawia się także w funkcji instrumentalnej, czyli pojmowaniu ich jako wartości wprowadzających w obszary życia społecznego i gospodarczego państwa niemieckiego. W spełnieniu tych funkcji język ma pierwszorzędne znaczenie jako podstawowe narzędzie, a tym samym warunek konieczny wszelkiej komunikacji.

Pytania o tożsamość kulturową i identyfikacje narodowe Ślązaków

Dla analizy materiałów z badań przeprowadzonych współcześnie znakomity punkt odniesienia stanowią ustalenia tożsamości kulturowej Ślązaków i zasięgu więzi społecznej tej grupy, dokonane przez S. Ossowskiego. Konstrukcje teoretyczne tego uczonego są zarazem podstawowym narzędziem analizy kultury tej zbiorowości, rozpatrywanej także w kontekście jej strukturalnych związków w ramach układów społecznych wykraczających poza więź regionalną. W 1945 r. S. Ossowski przeprowadził w podopolskiej wsi badania. Konkluzje tego wybitnego uczonego można sprowadzić do kilku zasadniczych uogólnień.

Granice zbiorowości regionalnej Ślązaków wyznaczają czynniki kulturowe. Etniczna polskość tej kultury nie jest polskością ideologiczną, lecz obyczajową,

²⁹ M. Ś m i e ł o w s k a: *Polityczne wymiary kultury śląskiej*. W: *Demografia i społeczeństwo Ziem Zachodnich i Północnych, 1945–1995. Próba bilansu*. Red. E. F r a t c z a k, Z. S t r z e l e c k i. Warszawa 1996, s. 584–587.

kulturowe elementy polskości są składnikami miejscowego folkloru, który wyodrębnił tę grupę od Niemców. Powszechna dwujęzyczność też pozbawiona jest ideologicznego znaczenia, natomiast domieszka słów niemieckich w gwarze przydaje jej znamion swojskości. Jak nieliczni są wyznawcy ideologii narodowej, tak powszechnym zjawiskiem wśród Ślązaków jest trwała więź regionalna. Jej niezbywalnym składnikiem jest własna kultura grupy, natomiast narodowość jest traktowana jako zjawisko nietrwałe, podlegające działaniom sił politycznych; jest to coś, co przypomina przynależność do partii politycznej. W rezultacie Ossowski wyodrębnił dwa typy więzi: nawykową i ideologiczną. Pierwsza z nich jest zjawiskiem powszechnym i oznacza związki z kulturą polską spełniające się przez obyczaj, „miejscowy folklor”, podczas gdy więź ideologiczna dotyczy owych nielicznych „Poloków”, zawsze dookreślanych przymiotnikami „wielki”, „ogromny”, i odnosiła się do Ślązaków o wyrazistych i manifestowanych więziach z polskością. Ossowski odnotował także konsekwencje pierwszych doświadczeń Ślązaków z Polakami: „W myśl socjologicznego prawa tła, które można by nazwać »prawem tła«, obcowanie z repatriantami osłabiło Ślązakom poczucie dystansu społecznego względem Niemców, sprawiło, że Niemcy we wspomnieniach poczęli się ukazywać jako ludzie tej samej kultury, jako bardziej swoi niż te »Poloki« mówiące z ukraińska, a nazywające Ślązaków Niemcami.”³⁰

Sformułowany przez S. Ossowskiego charakter kultury śląskiej znajdował potwierdzenie w późniejszych niezależnie realizowanych badaniach śląskich społeczności lokalnych w połowie lat osiemdziesiątych³¹. Wnioski z badań potwierdzały zasadnicze składniki kultury śląskiej i charakter więzi regionalnej w postaci, w jakiej poznał je Ossowski pół wieku temu. Jednakże obraz ten uzupełniały podlegające w międzyczasie zmianom postawy Ślązaków wobec Polski i Polaków oraz procesy pogłębiające dystans między Ślązakami a Polakami, będący rezultatem istnienia tej zbiorowości w otoczeniu ludności napływowej oraz w dysfunkcyjnych strukturach państwa realnego socjalizmu³².

A. Kłosowska w studiach poświęconych kulturom narodowym pogranicza tak pisze o koncepcji narodu rozumianego jako wspólnota kultury: „Kulturalistyczne ujęcie prowadzi do koncepcji narodu stanowiącego złożony twór stanowy lub klasowy o kulturze dalekiej od pełnej jednolitości. Wynika stąd konieczność badania wewnętrznej złożoności narodów, co prowadzi do wyodrębnienia ich zróżnicowanych typów. W związku z tym mamy do czynienia przede wszystkim ze skutkami pluralizmu etnicznych źródeł i zewnętrznych oddziaływań na formujące się narody, ze złożonym stosunkiem pomiędzy

³⁰ S. O s s o w s k i: *O ojczyźnie...*, s. 122.

³¹ Dokumentacja moich badań przeprowadzonych w latach 1985–1987.

³² D. B e r l i Ń s k a: *Ślązacy na Śląsku Opolskim...*; M. S z m e j a: *Dlaczego Ślązacy z Opolszczyzny...*

strukturą społeczną a przyswojeniem kultury narodowej, a nawet różnym stopniem narodowej identyfikacji.”³³ Przyjęte przez Kłoskowską założenia nie wykluczają możliwości występowania więzi ograniczających się do wspólnot regionalnych, charakterystycznych dla ludowych kultur tradycyjnych, wyróżnianych przez Znanięckiego jako odrębna grupa kulturowa. Charakterystyczny dla tych zbiorowości jest bezpośredni przekaz tradycji spełniający się w procesach socjalizacji w środowisku lokalnym.

Konsekwencją przyjętej koncepcji są pytania o tożsamość kulturową Ślązaków i ich identyfikacje, a w szczególności o:

- 1) zakres związków z tradycyjną kulturą regionu i kulturą narodową;
- 2) zakres przyswojenia oraz współwystępowania składników kultury narodowej niemieckiej i polskiej;
- 3) identyfikacje w obrębie własnej grupy regionalnej i zasięg więzi obejmującej poczucie wspólnoty w ramach grupy narodowej;
- 4) sytuacje społeczne, które warunkują procesy tożsamości kulturowej i identyfikacji grupowej.

Na podstawie badań przeprowadzonych w 1996 r. w środowiskach śląskich można wyodrębnić kilka uproszczonych typów tożsamości kulturowych i związanych z nimi identyfikacji, według określonych wcześniej kryteriów. Są to:

I. Różne warianty identyfikacji regionalnej, wynikające zarówno z bezrefleksyjnego istnienia w obrębie wspólnot lokalnych, jak i świadomej autodefinicji będącej rezultatem namysłu i konfrontacji ze społeczeństwami narodowymi.

II. Tożsamości kulturowe, których podstawę tworzą elementy kultury regionalnej oraz w różnym stopniu przyswojone i manifestowane elementy jednej kultury narodowej, niemieckiej lub polskiej, z silnie akcentowaną identyfikacją regionalną.

III. Tożsamości określane przez A. Kłoskowską jako bivalencja kulturowa, które są rezultatem samorefleksji i porównań, prowadzących do uświadomienia własnej dwukulturowości. Postawie tej towarzyszy niejednoznaczna identyfikacja narodowa.

IV. Jednoznaczna tożsamość i identyfikacja narodowa, która wyklucza związki z kulturą regionalną.

Typ I. **Tożsamość regionalna.** Ten typ tożsamości jest najliczniej reprezentowany i najbardziej zróżnicowany. Chodzi tu o jednostki, które zgodnie z kwalifikacją F. Znanięckiego można określić jako lud. Cechy, które decydowały o kwalifikacji do tego typu, to dominacja zinternalizowanej w toku specjalizacji wartości kultury wspólnot lokalnych albo zakresu wiedzy wykraczającej poza doświadczenia w tych grupach, którą Kłoskowska określa mianem wiedzy przystosowawczej, nie konstytuującej tożsamości narodowej. Jest to nabyty zakres wiedzy i umiejętności, które wiążą się z podziałem pracy, a tym samym

³³ A. K ł o s k o w s k a: *Kultura narodowa...*, s. 82.

umożliwiają funkcjonowanie w gospodarczych strukturach społeczeństw. Kategorię dominującą w ramach tego typu stanowią osoby starsze, pokolenie urodzone w latach dwudziestych, związane warunkami życia przede wszystkim w obrębie własnych wspólnot lokalnych. Krańcowy przykład stanowi jedna z informaterek, która w trakcie rozmowy uznała za niezrozumiałą i niestosowną osobliwość pytanie o jej polskość lub niemieckość, zważywszy iż jest Ślązaczką. Ta rozmowa odbywała się w 1986 r. Późniejsze wywiady z tą informatorką, w okresie działania lokalnego koła mniejszości niemieckiej, nie zmieniły jej przekonania co do własnej tożsamości i identyfikacji, niemniej wpłynęły na uświadomienie i artykułowanie w kolejnych wywiadach związków z niemieckością. Cechy wyróżniające ten typ tożsamości kulturowej i identyfikacji reprezentują też młodsze pokolenia Ślązaków o wykształceniu zasadniczym zawodowym. Najczęściej są to osoby, które pracują w Niemczech. Charakterystyczne dla ich zachowań są silne związki ze wspólnotą lokalną i zarazem przystosowanie do warunków pracy w Niemczech. Związki z państwem niemieckim rozpatrywane są przede wszystkim z punktu widzenia korzyści ekonomicznych. Praca w Niemczech ma też swój wymiar społeczny w środowisku lokalnym i tylko w nim może się spełnić, warunkuje bowiem status materialny, stosunkowo wysoki w Polsce, stanowi przedmiot dumy, ponieważ świadczy o zaradności, nabytych kwalifikacjach organizacyjnych i zawodowych, a tym samym wyznacza prestiż. Szczególny i jednostkowy przypadek stanowi informatorka mieszkająca od 15 lat w Niemczech, która powiedziała: „Z przekonaniem jechałam, że jestem Niemką, ale dopiero jak tam zajechałam... [...] jednak to Niemiec był trochę inny jak ten Ślązak. Doszłam do wniosku, że Niemką też nie..., jestem Ślązaczką.”

Typ II. Silna tożsamość regionalna, tożsamość narodowa niemiecka lub polska, zróżnicowany zakres identyfikacji narodowej. W tej kategorii informatorów przeważają osoby starsze, pokolenie urodzone w latach dwudziestych, o zróżnicowanym zakresie identyfikacji, najczęściej niemieckiej, często aktywni członkowie kół mniejszości niemieckiej. Respondenci swoje więzi z kulturą niemiecką łączą z edukacją w szkole i doświadczeniami żołnierskimi w wojsku niemieckim. W przypadku osób, których wykształcenie wykraczało poza wyuczenie zawodu, a powojenna sytuacja uniemożliwiała im spełnienie swoich kwalifikacji zawodowych, istotnym elementem poczucia związku są przewidywane i nie spełnione aspiracje zawodowe, żal za tym, co było przewidywanym dobrem i mogło się spełnić w państwie niemieckim, nie spełniło się natomiast w Polsce i to nie zawsze z przyczyn obiektywnych. Niektórzy respondenci silnie akcentujący własną tożsamość i identyfikację niemiecką w kontekście pełniejszych wypowiedzi manifestują przede wszystkim zinternalizowane wartości śląskiej kultury ludowej, czasem nazywając je niemieckimi. Niektóre z tych osób wykazywały rozdrażnienie na propozycję rozmowy na temat narodowości: „Na Śląsku zech się urodził, to niech mi to jakiś profesor wytłumaczy [...]”

na Śląsku zech się urodził, niemieckie wykształcenie, w niemieckim duchu wychowany [...], no, ale ja jestem w pierwszym rzędzie człowiekiem. To bych powiedział tak, to już od każdego samego zależy, jak kto czuje.” Trafną charakterystykę tej zbiorowości sformułował pewien Ślązak młodszego pokolenia, wykształcony, należący do stowarzyszenia mniejszości, deklarujący niemieckie pochodzenie i krytycznie oceniający wiejskie koło: „Mnie się wydaje, że ta działalność, ta aktywność mniejszości nie może się ograniczyć do przypomnienia tego jak [...], co oni, co ci działacze tam pamiętają ze swojego dzieciństwa.” Zdarzające się w tym typie przypadki identyfikacji narodowej polskiej dotyczą albo osób z małżeństw mieszanych, albo mających za sobą staż pracy na stanowiskach urzędniczych w instytucjach państwowych, co jest równoznaczne z posiadaniem wykształcenia średniego lub wyższego uzyskanego w szkołach polskich. Ten fakt jest wyznacznikiem statusu w zbiorowości wiejskiej, co może mieć znaczenie dla polskiej identyfikacji narodowej. Wszyscy rozmówcy włączeni do tego typu często akcentują, że spotkania w stowarzyszeniu poprawiają im samopoczucie, dają możliwość artykułowania swoich sentymentów, ale też interesów, odzyskania poczucia godności i znaczenia, uwolnienia się od strachu: „Ludzie byli nastraszeni tukej, nie; dopiero jak, jak łono się stało, ta mniejszość, to się terazki możemy trochę rozruszać.”

Typ III. **Bivalencja kulturowa** reprezentowana jest przez jednego respondenta, z pokolenia powojennego, z wyższym wykształceniem, członka koła mniejszości, zajmującego prestiżowe stanowisko, deklarującego niemieckie pochodzenie i zarazem silne przywiązanie do swojej lokalnej ojczyzny. W wypowiedziach akcentuje on sytuacje, które mają istotne znaczenie dla zdefiniowania własnej tożsamości, sytuacje, które S. Ossowski określił jako „socjologiczne prawo tła”: „Bywam w Niemczech, bywałem, zdarzało się, że dłuższe okresy, [...] to nie mogłem tak z czystym sumieniem, tak zupełnie, tak do końca szczerze sam przed sobą przyznać, że ja jestem Niemcem, że raczej – jak byłem w Niemczech – to... te jakby polskie wątki mojego życiorysu miały... ciągle obecne były w mojej świadomości. Z kolei tak do końca też szczerze sam przed sobą nie jestem w stanie stwierdzić, że jestem Polakiem, bo ciągle te motywy niemieckie, no, to rodzinne wychowanie takie piętno zostawiło [...] No i trzeci element to śląska kultura, którą oddycham tymi płucami niemieckimi, polskimi i może też czeskimi. I tak człowiek żyje w takim rozdwojeniu albo w takim potrojeniu.”

Typ IV. **Tożsamość i identyfikacja niemiecka, wyraźnie podkreślany brak związków z kulturą regionalną.** Ten typ reprezentowany jest przez dwie Niemki mieszkające w zachodniej części Śląska Opolskiego, w środowisku ludności napływowej. Obie urodziły się w latach dwudziestych, mieszkają na terenach zamieszkałych przed wojną przez ludność niemieckojęzyczną, obie uczyły się w seminarium nauczycielskim. Ich rodziny w większości zostały wysiedlone, one pozostały ze względu na małżeństwa z Polakami (ze Lwowa i Zagłębia). Z wiejskiego otoczenia wyróżnia je czytanie lekturami polskimi i niemiecki-

mi, posiadanie bogatych dwujęzycznych zbiorów literackich. Od podstaw uczyły się języka polskiego, z którym wcześniej nie miały kontaktu, w związku z czym słyszalne są zniekształcenia artykulacyjne, aczkolwiek zasób słownictwa, umiejętność formułowania swoich ocen i opinii daleko wykraczają poza umiejętności nawet dość licznej w tym rejonie młodej inteligencji z wykształceniem średnim i wyższym. Swoje zdecydowane, wyłącznie narodowe tożsamości i identyfikacje uzasadniały stwierdzeniem, iż śląskość oznacza kulturę regionalną, kulturę, która w ich ocenie jest jakością odległą od kultury niemieckiej. Kontrargumentując ich śląskość z racji zasiedziałości rodziny w regionie określanym nazwą „Śląsk”, stwierdzały: „ale tutaj nikt nie znał gwary śląskiej, chyba że ktoś ze Ślązaków się wzenił w naszą wieś”. Sugerują w wypowiedziach koniunkturalną niemieckość Ślązaków, podkreślając, iż o poczuciu izolacji i obcości można mówić tylko wtedy, gdy doświadczyło się istnienia w sąsiedztwie z ludźmi, z którymi ze względu na nieznamość języka w ogóle nie można się było porozumieć.

Przedstawione typy tożsamości z konieczności prezentują bardzo uproszczone sytuacje w stosunku do bogactwa różnicowań, jakie zawierają się w relacjach z przeprowadzonych badań. Mogą zatem stanowić zaledwie wstępną informację sygnalizującą problemy zbiorowości żyjącej w warunkach nieustających potencjalnych bądź rzeczywistych konfrontacji.

Lokacja Ślązaków jako etnicznej grupy pogranicza zawsze sytuowała tę zbiorowość pomiędzy kulturami, w przestrzeni wzajemnego oddziaływania sąsiednich kultur, ale też silnych wpływów narodowych. „Na Śląsku – pisze Emil Szramek – zaś dawniej austriackim, to obok siebie, to przeciw sobie szły czechizacja, germanizacja i polonizacja. Germanizacja zagrażała Słowianom w ogóle; na czechizację po dziś narzekają Polacy, gdy czeski poeta Bezruc wręcz przeciwnie twierdzi: »sto tisíc nas ponemczyli, sto tisíc nas popolstili.«”³⁴ Ten cytat trafnie oddaje zjawiska dominacji różnych kultur na terytorium Śląska i subiektywne postrzeganie tych faktów z perspektywy odmiennych identyfikacji narodowych. Rezultatem doświadczeń historycznych jest wielokrotnie stwierdzana w badaniach socjologicznych, dominująca wśród Ślązaków, predestynowana, nierozzerwalna więź regionalna, w odróżnieniu od nietrwałości i politycznego charakteru więzi narodowej. Podstawowym składnikiem współtworzącym ową więź regionalną jest kultura etniczna, kultura wypełniająca treść życia społeczności lokalnych. Tak też „mała ojczyzna”, którą wypełniają wspólnota lokalna i lokalne tradycje, jest najczęściej określana (nawet przez najmłodsze pokolenia Ślązaków) jako jeden z najistotniejszych składników życia. Dzieje Śląska decydowały o wzajemnym przenikaniu przede wszystkim dwóch kultur: polskiej i niemieckiej. Więź etniczną regionu konstituuje kultura

³⁴ E. S z r a m e k: *Śląsk jako problem socjologiczny. Próba analizy*. W: „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół na Śląsku”. T. 4. Katowice 1934 (reprint: Opole).

ludowa. Identyfikacja z szerszą zbiorowością niż grupa regionalna wymaga uznania jednej z kultur narodowych za wartości własne. Dobrowolny akt identyfikacji z wartościami uznanymi za własną kulturę – zdaniem A. Kłóskowskiej – ma szczególne znaczenie psychologiczne³⁵. Poczucie przynależności do zorganizowanego w autonomicznych strukturach państwowych społeczeństwa narodowego umożliwia zaspokojenie potrzeby hubrystycznej – poczucia dumy z przynależności do grupy, potwierdzenia własnej wartości przez wartości i znaczenie grupy, która jest przedmiotem identyfikacji. Ludziom żyjącym na pograniczu trudno jest dokonywać jednoznacznych wyborów. Bywa też, że wybory już dokonane budzą niepokój, wątpliwości, wynikające z faktu, że pogranicze kulturowe to w sensie obiektywnym formy i treści kultury powstające w rezultacie wzajemnego oddziaływania różnych źródeł. W odczuciach subiektywnych niektórych Ślązaków jest to „życie »pomędzy« i tragedią jest, kiedy trzeba się wyraźnie opowiedzieć po jednej lub po drugiej stronie”.

The Opole Silesia – a cultural borderland and national questions

S u m m a r y

The article shows, in a brief and simplified form, the complex process which decisively influences the shape of the cultural and national identity of the autochthonous Silesian population. The problem is discussed here from the point of view of various events and institutional actions which, beginning with the middle of the 19th century, determined the life conditions of this regional group, and defined also the way and range of the Silesians' participation in the life of culturally heterogeneous societies.

The region's localisation in the zone of influence of the Czech and German cultures led to accumulation in the local culture of the elements of various origin. Until, however, the second half of the 19th century, that culture, in its symbolical aspects, remained ethnically Polish. The coexistence of ethnically separate cultures in the borders of one state was possible the conditions of the domination of a relatively autonomous, traditional type of economy. Decisive changes happened as a result of political and social processes, and the development of the modern industrial economy. A fundamental role in those processes was played by the national policy of the German state, and the initiatives of Polish social institutions aimed at shaping a Polish national community, and also by the phenomenon of the dynamic industrial and urban development of Germany. Concerning the two former phenomena, we may talk about the actions intended to shape the national consciousness, on the part of the Germans or Poles, with respect to the ethnically Polish social groups. The latter phenomenon, however, i.e. the industrialisation, had an indirect influence, it formed namely conditions for the Silesians having contacts and co-operating with the ethnically German groups.

³⁵ A. K ł ó s k o w s k a: *Kultura narodowa...*, s. 133.

Language plays a particularly important role in the national policy. The nation is an imaginary group, one of the essential elements forming the sense of community is the totality of symbolical messages, indirectly communicated through writing, which is why it is the language of the dominant national culture that becomes the target of the activity of the educational institutions of the state, and social institutions. The educational institutions of the German state were carrying out the campaign against illiteracy by imposing their own language, and marginalising, or eliminating completely the spoken language of the Silesian population, while the national social institutions were bent on maintaining or restoring the national language of that group. In the period from the second half of the 19th c. to the 1920s, the school and the workplaces situated outside the local, rural communities introduced the Silesians into the world of the German culture. The zone of influence concerned, above all, the language, the popular culture, the organisation of work and social life, whereas the growing influence of the Polish social institutions was possible owing to the references made to those parts of the ethnic tradition that could help in creating the sense of unity with the Polish nation. The most popular medium was the press, first of all the periodicals, very numerous at the turn of the century, but also books. The publications in the Polish language for the people were to fulfil two basic functions: introduce and maintain the Polish literacy, and make the Silesians aware of their ties with the Polish culture and nation. In the 1930s, the policy of the Nazi Germany put a violent end to the activity of such institutions. After the Second World War the questions of the Silesians' biculturalism, and bilingualism were decided unequivocally by the state authorities striving for a culturally homogeneous society.

The culture of Silesia was shaped, in various forms, by the direct vicinity of the ethnically separate cultures, and by the intensive national policy to which the autochthonous population of the region has been subject since the middle of the 19th c. till our times. The diversified ethnic identification of the Silesians is a reflection of these communal experiences. The ethnic identification of the Silesians is always related to the history and cultural tradition of their own regional group. This is for them the only ideological point of reference. Such a situation may be a consequence of various experiences, but it also may stem from the conviction that only that identification cannot be put to doubt, or it may be the result of an unfulfilled desire to associate with particular national groups. The Silesian identity includes also areas with a national culture, either Polish or German, or the culturally equivocal zones where the values of both national cultures are accepted. Apart from the regional bond, what dominates is the sense of uncertainty and ambiguity of the ties with national cultures.

Oppelener Schlesien – Kulturelles Grenzgebiet und das Nationalproblem

Z u s a m m e n f a s s u n g

Im Aufsatz werden die komplizierten Probleme, die die Form der kulturellen Identität und der nationalen Identifizierung der einheimischen Bevölkerung Schlesiens zeigt, erörtert. Dieses Problem wird aus der Perspektive verschiedener Ereignisse und Aktivitäten der Institutionen gezeigt, die ab der Hälfte des 19. Jahrhunderts die Lebensbedingungen dieser nationalen

Gruppe bestimmten und gleichzeitig die Art und Weise und den Bereich der Teilnahme der Schlesier an den heterogenen kulturellen Gemeinschaften determinierten.

Die Lage dieser Region in dem Gebiet der Einwirkung der tschechischen und deutschen Kultur führte zur Ansammlung in dieser Kultur Elemente verschiedener Herkunft. In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts blieb die Kultur, vor allem die polnische Kultur, im symbolischen Bereich. Das Nebeneinander der Kulturen verschiedener Herkunft in den Grenzen eines Staates war nur unter Bedingungen der relativ autonomen traditionellen Wirtschaft möglich. Grundlegende Veränderungen waren Folge der politischen und gesellschaftlichen Prozesse und der Entwicklung der modereren Industriegesellschaft. Eine grundlegende Rolle in diesen Prozessen spielte die Nationalpolitik des deutschen Staates und die Initiativen der polnischen gesellschaftlichen Institutionen, die auf die Herausbildung der polnischen nationalen Gemeinschaft ausgerichtet waren wie auch die gesellschaftlichen Veränderungen, die infolge der dynamischen Industrialisierung und Urbanisierung des deutschen Staates stattfanden. In Bezug auf die zwei ersten Phänomene kann von Aktivitäten gesprochen werden, deren Ziel die intentionelle Herausbildung der nationalen Identität – sowohl seitens Deutschlands als auch Polens – auf den polnischen Dorf und im Arbeitermilieu war. Der dritte der genannten Prozesse, dh. die Industrialisierung, beeinflusste dieses Phänomen nur mittelbar, da die Industrialisierungsbedingungen für die allgemeinen Kontakte und die Zusammenarbeit der Schlesier in deutschen Kreisen schuf.

In der Nationalpolitik spielt die Sprache eine besondere Rolle. Die Nation ist eine imaginäre Gruppe. Eins der wichtigsten, die Gefühle der Gemeinschaft prägenden Elemente sind die mittelbar durch die Schrift vermittelten symbolischen Kommunikate. Daher auch wurde die Sprache der dominierenden nationalen Kultur Gegenstand der Aktivitäten sowohl der staatlichen Bildungsstätten als auch der gesellschaftlichen Institutionen. Die deutschen staatlichen Bildungsstätten bemühten sich um das schriftliche Festhalten der Sprache der dominierenden Kultur und verdrängten oder eliminierten völlig die gesprochene Sprache Schlesiens. Die Domäne der nationalen gesellschaftlichen Institutionen waren die Tätigkeiten, die zur Erhaltung oder Wiederherstellung der Kommunikation durch die Nationalsprache dieser Gruppe führten. In der Zeit von der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts bis in die 20-er Jahre des 20. Jahrhunderts waren die Schulen und Arbeitstätten außer den lokalen, Dorfgemeinschaften lokalisiert und führten die Schlesier in den Bereich der deutschen Kultur ein. Der Tätigkeitsbereich konzentrierte sich vor allem auf die Sprache, die populäre Kultur, die Arbeitsorganisationen und auf die Bereiche des gesellschaftlichen Lebens. Die Aktivitäten der polnischen gesellschaftlichen Institutionen konzentrierten sich dagegen auf die Tradition, die das Gemeinsame für beide Nationen sein konnte. Das wichtigste Kommunikationsmittel war um die Wende der Jahrhunderte das Pressewesen, vor allem die Zeitschriften und Bücher. Das polnischsprachige Schrifttum für das Volk sollte zwei Aufgaben erfüllen: die schriftliche polnische Sprache einführen und erhalten, und den Schlesiern ihre Verbindung mit der polnischen Kultur und der polnischen Nation bewußt machen. In den 30-er Jahren stoppte die Politik Nazi-Deutschlands eindeutig die Aktivitäten dieser Institutionen. Nach dem zweiten Weltkrieg entschieden über die Probleme der zwei Kulturen der Schlesier und auch die Sprache die Bescheide des Staates über kulturelle Homogenität der Gesellschaft. Nach 1989 begann die deutsche Minderheit im Oppelener Schlesien Aktivitäten, die auf das Erhalten und Herausbilden der Beziehungen zur deutschen Kultur ausgerichtet waren. Ähnlich wie früher wurde zum Hauptziel dieser Aktivitäten das Schaffen von Bedingungen, die das Erlernen der deutschen Sprache, Kontakte mit der deutschen Kultur und die Realisierung der Inhalte, die auf die deutsche Geschichte Schlesiens zurückgreifen, auf die gemeinsamen Erfahrungen und Elemente der kulturellen Tradition, ermöglichen.

Die Kultur Schlesiens bildeten – in verschiedenen Formen – die unmittelbare Nachbarschaft verschiedener Kulturen und eine intensive nationale Politik, die seit der Hälfte des 19. Jahrhunderts bis heute auf die einheimische Bevölkerung dieser Regionen gerichtet war, heraus. Widerspiegelung dieser gemeinschaftlichen Erfahrungen sind die verschiedenartigen ethnischen Identitäten und die nationalen Identifizierungen der Schlesier. Diese zwei Phänomene beziehen sich immer auf die Kulturgeschichte und die Tradition der eigenen regionalen Gruppe. Für einen Teil der Schlesier ist sie die einzige ideologische Bezugsgruppe. Dieses Situation ist Resultat verschiedener Erfahrungen und kann aus der Überzeugung resultieren, daß nur diese Identifizierung nicht bestritten werden kann, und daß sie auch Ergebnis unerfüllter Affiliationen mit anderen Nationalgruppen sein kann. Die Ergänzung der schlesischen Identität bilden auch die Gebiete der nationalen deutschen oder polnischen Kultur oder auch die kulturelle Bivalenz, die aus den Inhalten zweier Nationalkulturen besteht. Das dominierende Phänomen ist außer dem regionalen Band die Unsicherheit und die Vieldeutigkeit der gegenseitigen Beziehungen mit den nationalen Kulturen.